

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

*Psychological
Prospects*

Спеціальний випуск
ПРОБЛЕМИ КІБЕРАГРЕСІЇ

Том 2

2012

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 10/12 від 25 жовтня 2012 р.)

Редакційна рада:

*Микола Слюсаревський – голова редакційної ради;
Ігор Коцан, Ксенія Абульханова (Росія), Роман Арцишевський,
Марта Богачевська-Хом'як (США), Михайло Костицький,
Василь Кремень, Ігор Пасічник*

Редакційна колегія:

*Лариса Засєкіна – головний редактор; Вадим Васютинський,
Жанна Вірна – заступники головного редактора;
Віталій Татенко, Олена Донченко, В'ячеслав Казміренко, Лідія
Орбан-Лембрик, Олена Старовойтенко, Тетяна Титаренко, Наталія
Чепелева, Микола Бабій, Любов Найдьонова, Мирослава Мушкевич –
члени редакційної колегії*

Засновники: *Волинський державний університет імені Лесі Українки,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*

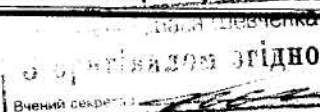
**Включено ВАК України до переліку наукових фахових видань
із психологічних спеціальностей**

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9
Тел.: (03322) 4-90-01 (у Луцьку); (044) 425-24-08 (у Києві)
Ел. пошта: lora_zasyekina@mail.ru; info@ispp.org.ua
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 14266-3237 ПР від 17.06.2008 р.

Видавець: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
(04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15)

Статті публікуються в авторській редакції

© Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України, 2012
© Автори

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ КІБЕРАГРЕСІЇ У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій зумовив створення принципово нового простору взаємодії людей, продукування технологій та знання – кіберпростору. Разом з тим, упровадження високих технологій (hi-tech) загострило проблему ідентичності особистості, ціннісного виміру усіх сфер життєдіяльності людини, соціально-психологічних особливостей включення людини у віртуальне середовище.

Так чи інакше віртуальне, інтернет-середовище стає простором для соціалізації, соціокультурного розвитку дітей та молоді, зумовлює специфіку різних форм їхнього життя – навчання, дозвілля, повсякденне спілкування. Однак, наявність небезпечного контенту (матеріали аморального, екстремістського тощо характеру), вільний доступ до широкого обсягу різноманітної інформації, бурхливий розвиток соціальних мереж призводить до несприятливого впливу кіберпростору на особистість дітей та молоді, активізує кіберагресію у різних формах та проявах.

Аналіз останніх досліджень. Соціологічні дослідження в Україні довели, що більш як 28 % дітей готові переслати свої фотографії незнайомцям у мережі, 17 % погоджуються повідомити інформацію про себе та свою родину, 22 % періодично потрапляють на сайти для дорослих, близько 14 % опитуваних дітей час від часу відправляють платні SMS за бонуси в онлайн-іграх, але далеко не всі звертають увагу на вартість такої опції. Лише 18 % дорослих перевіряють, які сайти відвідують діти (батьки або не знають, які ресурси можуть бути небезпечними, або не вміють користуватися журналом відвідування сайтів). Тільки 11 % батьків знають про такі онлайн-загрози, як дорослий контент, азартні ігри, онлайн-насилля, інтернет-шахрайство та ін. [1, с. 11]. Однак, саме психологічні особливостей дітей та молоді роблять їх найуразливішими для інформаційних, програмно-технічних, комунікативних загроз.

Проблеми кіберагресії розглядаються у міждисциплінарному просторі різних наук. Р. Вилков, Ю. Кузнецова, Н. Чулова аналізували кіберпростір як культурний феномен, І. Балімов розглядав проблеми

соціального пізнання в ситуації інтернет-спілкування, Н. Алексенко – психоаналітичні аспекти поведінки людини в кіберпросторі.

Психологічні детермінанти комунікації у комп'ютерних мережах досліджували О. Арестова, Ю. Бабаєва, О. Войсунський, О. Смилова та ін., соціально-психологічні особливості та феномени комунікації в Інтернет – А. Жичкіна, І. Шабшин та ін., психологічні особливості спілкування на інтернет-форумах – С. Лукомська, феномени мережевого спілкування – Г. Мироненко, Н. Климчук, різні аспекти Інтернет-залежності – Ю. Кленова, К. Янг (K. Young), М. Гріффітс (M. Griffiths) та ін.

Феномен агресії у віртуальному середовищі, кіберагресії представлено у роботах таких науковців, як С. Еніколопов, Ю. Кузнецова, Н. Цибульська, Н. Чудова. Категоріальний апарат агресії в цілому та кіберагресії, зокрема, досліджує О. Блискун. У роботах таких авторів, як Л. Найдьонова, Є. Кулик, Н. Дайнека висвітлено соціально-психологічні та педагогічні аспекти кібербулінгу, Н. Дмитренко – питання соціально-психологічної корекції поведінки підлітків, які займаються віртуальним хуліганством, О. Зеркіної, Г. Чусавитиоїа – комплекс проблем підготовки майбутніх учителів до превенції девіантного поведінки школярів у сфері інформаційно-комунікативних технологій. Психолого-педагогічні аспекти булінгу в шкільному середовищі досліджено І. Коном, О. Глазманом, В. Петросянц, С. Стельмахом та ін. Проте, потребують додаткової уваги питання діяльності сучасного вчителя загальноосвітньої школи щодо профілактики кіберагресії у шкільному середовищі.

Мета статті – з урахуванням аналізу особливостей кіберагресії, зокрема кібербулінгу, у шкільному середовищі визначити основні напрямки діяльності учителя з профілактики кіберагресії серед учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу. Сучасні соціальні мережі, до спілкування в яких включається учнівська молодь, безперечно має свої позитивні наслідки, серед яких найбільш суттєвими можна назвати такі: створення онлайн-досвіду соціального спілкування, розширення соціальної компетентності, реалізація типових для певного віку потреб (бажання знайти визнання, приналежності до референтної групи, отримати відчуття захисту), набуття навичок та досвіду самопрезентації, вироблення різних соціальних ролей, соціокультурна ідентифікація, подолання комунікативної дефіцитарності, задоволення інформаційних та пізнавальних потреб і т.п. Автори одного з перших в Україні посібників для батьків з проблем безпеки дітей у віртуальному світі відзначають

чинники, що зумовлюють особливий інтерес дітей та підлітків до Інтернет: різноманітне спілкування, задоволення допитливості та інформаційного голоду, пошук нових форм самовираження, анонімність та віртуальна свобода (модельовання множинності „Я”), забезпечення відчуття спільності та належності до групи, потреби у лідерстві [1, с. 8].

Разом з тим, спілкування у віртуальному середовищі, активне залучення до різних форм інформаційно-комунікативної взаємодії, зокрема у соціальних мережах, містить і численні негативні чинники: інтернет-адикція або синдром інтернет-залежності, що розглядається як різновид технологічних залежностей, яка формується на основі різних форм використання Інтернет з динамікою, яка характерна для адиктивних процесів; кібербулінг – образи, агресивна поведінка, переслідування у мережі Інтернет; „небезпечний” контент – матеріали (відеороліки, тексти) – порнографічного, екстремістського характеру, заклики до насиддя, ресурси деструктивних релігійних об'єднань.

Категоріальний апарат агресії, у тому рахунку й кіберагресії, представлено у роботах О. Блискун [2], специфіку агресії в інтернет-середовищі – С. Ениколопова, Ю. Кузнецової, Н. Цибульської, Н. Чудової [3].

Виокремлюються такі види кіберагресії:

- *кібер-грумінг* – упровадження будь-якого програмного забезпечення, спеціально створеного для того, щоб заподіювати шкоди окремому комп'ютеру, серверу, або комп'ютерній мережі;

- *флейм* (від англ. *flame* – вогонь) – обмін повідомленнями – „словесна війна” в інтернет-форумах і чатах, які не мають ніякого відношення до теми форуму, виникають через образу на віртуального співрозмовника;

- *секстинг* (англ. *sexting*) – пересилка особистих фотографій інтимного змісту за допомогою мобільного телефону, електронної пошти та соціальних інтернет-мереж;

- *тролінг* – розміщення в Інтернеті (на форумах, у дискусійних групах, у вікі-проектах, ЖЖ тощо) провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками, взаємні образи і т. п.;

- *самознанство*, перевтілення в певну особу (*impersonation*) – здійснення негативної комунікації від імені іншої людини (наприклад, жертви булінгу), використовуючи її пароль доступу до аккаунту в соціальних мережах, в блозі, пошти, системі миттєвих повідомлень; відправка провокаційних матеріалів з адреси людини без її відома;

- *кібербулінг* (від англ. *cyber-bullying* – можливий переклад: знущання в онлайн-середовищі) – напади з метою нанесення шкоди,

котрі здійснюються через електронну пошту, сервіси миттєвих повідомлень, у чатах, соціальних мережах, на web-сайтах, а також за допомогою мобільного зв'язку; така багаторазово повторювана агресивна поведінка має на меті зашкодити людині і базується на дисбалансі влади (фізичної сили, соціального статусу в групі).

Однією з найпоширеніших форм кіберагресії у шкільному середовищі є кібербулінг, основою якого є феномен булінгу (від англ. *bullying, bully* – забіяка, задирака, грубиян), пов'язаний із залякуванням, приниженням, фізичним або моральним переслідуванням.

Кібербулінг – переслідування повідомленнями, що містять образи, агресію, залякування; хуліганство; соціальне бойкотування за допомогою різних інтернет-сервісів та мобільного телефону. У наш час актуальність цієї проблеми значно зростає внаслідок стрімкого поширення інформаційно-комунікативних технологій, масового включення учнівської та студентської молоді до соціальних мереж, зокрема „ВКонтакте”, „Однокласники”, „Facebook”.

Кібербулінг здійснюється у різних формах – обмін повідомленнями (флейми); тривалі, виснажливі атаки (*harassment*) – багатократний повтор образ (наприклад, сотні sms-повідомлень на мобільний телефон, постійні дзвінки); наклеп (*denigration*) – поширення образливої і неправдивої інформації; хепіслепінг (від англ. *happy slapping* – щасливе плескання, радісне побиття) – різновид кібербулінга, розміщення відеороликів із записами реальних сцен насильства без згоди жертви; *кіберсталкінг* (від англ. *cyber* (кібер-, комп'ютерний) і *stalking* (переслідування) – кіберпереслідування, приховане переслідування жертви з метою організації нападів, побиття, гвалтування і т.д.; обдурювання, виманювання конфіденційної інформації та її поширення без дозволу; відлучення (кібер-остракізм) – введення людини до списку небажаної пошти або списку небажаних друзів.

Відмінності кібербулінга від традиційного реального, як відзначає Л. Найдьонова, зумовлені особливостями інтернет-середовища: анонімністю, можливістю фальсифікації, наявністю величезної аудиторії, можливістю дістати жертву в будь-якому місці та в будь-який час [4]. Жертвами можуть бути не тільки окремі підлітки – інколи трапляються розсилки списків („хто є хто в школі”, „хто з ким спить”), створюються спеціальні „книжки для критики” (*slam books*) з жартами про однокласників. Л. Найдьонова відмічає важливі психологічні особливості жертв кібербулінга саме в учнівському віці: „жертви кібербулінга ще сильніше, ніж жертви реальних нападів, бояться звертатися за допомогою до дорослих, оскільки побоюються додаткового покарання –

позбавлення привілей користуватися комп'ютером або мобільним телефоном, що для багатьох батьків є логічним виходом із такої ситуації" [4]. Слід відзначити, що жертвами кібербуллінгу у шкільному середовищі можуть стати й учні із віктимними ознаками (готовність приймати тиск). Одним із найтяжчих психологічних моментів кібербуллінгу є те, що подекуди його жертви не розуміють, хто і з яких причин саме так їх принижуює. Саме тому формується почуття ізольованості, безпорадності, безнадійності.

У межах такого феномену як кібербуллінг увага має бути привернена не лише до жертв такого процесу, а й до його ініціаторів (в Інтернет-мережі поширено термін „моббінг” (від. англ. „mob” – натовп, „to mob” – утискувати, переслідувати, нападати, задиратися) – психологічний тиск, переслідування, відповідно, моббінги – учасники, ініціатори такого переслідування). До моббінгу сучасних дітей та підлітків можуть спонукати різні чинники – особистісна неприязнь до когось; власний досвід жертви у подібному переслідуванні, побоювання самому відчувати кіберпереслідування; потреба набутти визнання, престиж та статус у групі; прагнення до самоствердження (такий учень сам стає жертвою власних комплексів), міжкультурні конфлікти та ксенофобія; нудьга; особистісні кризи (проблеми у дружніх стосунках, невдачі у навчанні, у спілкуванні з однолітками, батьками тощо).

Можна погодитися із висновками дослідників кібербуллінгу, що „проблема у тому, що ні батьки, ні педагоги, ні самі діти часто не сприймають дані прояви як насильство, вважаючи їх дитячими пустощами або „заграванням” і звертають на це увагу, лише коли справа заходить занадто далеко, і з'являються наслідки, як для кривдника, так і для його жертви” [5, с. 141].

У вітчизняному науковому дискурсі дослідження кібербуллінгу у дитячому та підлітковому середовищі розпочато нещодавно (Л. Найдюнова, С. Кулик, Н. Дайнека). Відповідно актуалізується науковий пошук форм та методів запобігання кіберагресії, соціально-психологічної корекції поведінки ініціаторів та жертв кібербуллінгу (Н. Дмитренко), підготовки майбутніх учителів до превенції девіантної поведінки школярів у сфері інформаційно-комунікативних технологій (О. Зеркіна, Г. Чусавитина) [6].

За даними Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук, українські підлітки стають жертвами буллінгу майже удвічі частіше, ніж у країнах ЄС. (<http://anita-grabska.livejournal.com/2816.html>). Однак, слід зауважити, що достовірної статистики про буллінг та кібербуллінг у шкільному середовищі не

існує, що пов'язано із численними проблемами комунікації, взаємодовіри між дітьми та батьками, родиною та школою.

Негативні наслідки дитячого онлайн-досвіду особливо актуалізують цілеспрямовану діяльність вчителя з профілактики, запобігання кіберагресії.

Необхідно враховувати світовий досвід організації безпечного середовища дітей та молоді в Інтернет. З 2008 року діє міжнародний проект „Віртуальне хуліганство: подолання негативного і посилення позитивного використання нових технологій в освітньому середовищі” (COST IS0801), участь у якому беруть 28 країн Європи. Важливим елементом системи забезпечення безпеки дітей в Інтернет на просторі Європейського Союзу є програма „Безпечний Інтернет” (*Safer Internet Programme*), мета якої полягає в забезпеченні підтримки та захисту дітей та підлітків в Інтернет шляхом підвищення поінформованості та боротьби із незаконним та деструктивним контентом та поведінкою. У 2004 р. було започатковано День безпечного Інтернету, який відзначається у перший вівторок лютого. Форум безпечного Інтернету (*Safer Internet Forum*) щорічно проводить конференцію з питань безпеки Інтернет.

У багатьох країнах світу започатковані спеціальні заходи щодо протидії кібербуллінгу серед дітей та молоді. Так, наприклад, у Франції у 2011 р. Міністерство освіти ухвалило рішення, що за умови ідентифікації та за певних обставин моббери можуть бути виключені зі школи. У 2008 р. у штаті Міссурі США введено закон проти кібербуллінга, у штаті Нью-Джерсі прийнято закони проти моббінгу у школі та вищих закладах освіти.

В Україні створено програму „Онляндія – безпека дітей в Інтернет” (<http://www.onlandia.org.ua/ukr>). Інститутом інноваційних технологій і змісту освіти МОН України поширено у системі шкільних закладів Інструктивно-методичний лист щодо запобігання негативному впливу інформаційно-комунікативних технологій на формування моральної свідомості учнівської та студентської молоді [7].

Учителем має проводитися цілеспрямована робота з учнями щодо попередження кібербуллінгу серед дітей та молоді. *По-перше*, вимагають спеціальних роз'яснень правила поведінки у віртуальному середовищі, у соціальних мережах. Варто звернути увагу на існування таких правил у вигляді мережевого етикету – „нетикету” (нетикет – неологізм, який з'явився внаслідок з'єднання слів „мережа” (англ. net) та „етикет” – правила поведінки, спілкування в Інтернет). Такі правила виключають брутальність, непристойність, образи тощо. *По-друге*, учні

мають навчитися адекватно реагувати на образи користувачів того чи іншого ресурсу – негайне припинення спілкування, видалення особистої інформації з конкретного ресурсу, або взагалі відмова від його відвідування. *По-третє*, учитель має враховувати психологічні особливостей дітей, з якими працює. Найбільш характерними рисами дітей, як можуть опинитися жертвами булінгу, є такі: замкненість і сором'язливість, невпевненість у собі, підвищена тривожність, обмежене коло друзів, прагнення товаришувати або з дорослими, або з дітьми, меншими за віком, недостатній фізичний розвиток і т.п. *По-четверте*, учитель має орієнтувати дітей на необхідність повідомлення комусь з дорослих (батьки, класний керівник, шкільний психолог або соціальний педагог, учитель, який користується авторитетом тощо) про ситуації морального або фізичного переслідування, щоб негайно вжити заходів щодо захисту дитини. *По-п'яте*, необхідна роз'яснювальна робота з правил безпечного користування Інтернет, серед яких на першому місці має бути заборона на оприлюднення особистої інформації (домашня адреса, номер мобільного або домашнього телефону, адреса електронної пошти, особисті фотографії) на тих чи інших ресурсах Інтернет. Особливі труднощі виникають, як правило, з фотографіями, які учні прагнуть викладати на своїх власних сторінках у соціальних мережах. Крім того, учні повинні мати інформацію про наявність технічно-адміністративного супроводу того чи іншого Інтернет-ресурсу (блокування різних функцій, звернення до модераторів, адміністрації сайтів). *По-шосте*, учні повинні мати достовірну інформацію про юридичний захист прав людини внаслідок тих чи інших форм переслідування.

У протидії усім формам кіберагресії, зокрема кібербулінгу, учитель має співпрацювати із батьками учнів. Основною функцією учителя у роботі з батьками з цієї проблеми має бути інформаційно-просвітницька: інформування батьків про можливі форми кіберагресії у дитячому та молодіжному середовищі, сутність, форми та наслідки кібербулінга, напрямки запобігання усіх форм такої агресії, необхідність перевірки експертних висновків та ліцензування усіх видів інтернет-ігор та програмного забезпечення, що використовується дітьми, про необхідність встановлення програмних фільтрів, які можуть блокувати сайти з певною тематикою, спеціальних програм „Системи батьківського контролю”. Так, наприклад, батьки можуть звернутися до Довідника з дитячої безпеки в Інтернеті [8], на сайт програми „Онляндія – безпека дітей в Інтернеті” (<http://www.onlandia.org.ua/ukr>), до Національної „гарячої лінії” з питань запобігання насильству та захисту прав дитини. Грунтовні поради саме для батьків містять публікації нау-

ковців [9]. Так, найефективнішими можуть бути такі: „Розмістіть комп'ютер у кімнати, яку використовують усі члени родини. Заздалегідь погодьте тривалість перебування в Інтернеті. Використовуйте технічні засоби захисту: функції батьківського контролю в операційній системі, антивірус та спам-фільтр. Проводьте більше часу із дитиною. Всіляко заохочуйте обговорення тем, пов'язаних з Інтернетом. Навчайте дітей критично ставитися до інформації в Інтернеті і не повідомляти конфіденційні дані он-лайн”.

Кожна школа має здійснювати спеціальні програми щодо запобігання кіберагресії, мати банки методичних матеріалів з цієї проблеми, проводити індивідуальну та групову роботу з дітьми з питань вирішення конфліктних ситуацій ненасильницькими методами, спрямовану на формування загальнолюдських цінностей, які несумісні із фізичним та моральним насиллям. Так, наприклад, Н. Дмитренко пропонує тренінги резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу, тренінги асертивності, формування життєвих навичок [10, с. 33].

Таким чином, соціально-психологічні ризики, які потенційно містить Інтернет-середовище, спілкування у соціальних мережах, серйозні наслідки кіберагресії для дітей та учнівської молоді, руйнівна сила кібербулінгу зумовлюють необхідність цілеспрямованої роботи учителів, педагогічних колективів, батьків і громадськості для створення умов безпечної поведінки школярів в Інтернет-середовищі, захисту прав дитини.

Перспективи подальшої роботи можуть бути пов'язані із підготовкою майбутніх учителів до профілактики кіберагресії у підлітковому середовищі як елементу психологічної компетентності сучасного педагога.

Література

1. Литовченко И. В. Дети в интернете: как научить безопасности в виртуальном мире / И. В. Литовченко, С. Д. Максименко, С. И. Болтвицев, М.-Л.А. Чепя, Н. М. Бугаева. – К.: Издательство ООО «Издательский Дом „Аванпост-Прим”, 2010. – 48 с. (Пособие для родителей).
2. Блискун О.О. Дослідження проблеми дефініції категоріального апарату агресії (реальний простір) / О.О. Блискун // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. – 2011. – № 2 (26). – С. 57 – 75.
3. Ениколопов С.Н. Специфика агрессии в интернет-среде / С.Н. Ениколопов, Ю.М. Кузнецова, Н. П. Цибульская, Н. В. Чудова // Психол. журнал. – 2006. – Т. 27. – № 6. – С. 47 – 63.

4. Найденнова Л. Кибер-буллинг: опасное виртуальное «быкование» / Л. Найденнова [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/cyber-bullying.htm???history=8&sample=4&ref=0>.
5. Кулик С. В. Кибербулінг як педагогічна проблема / С. В. Кулик, Н. М. Дайнека // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту імені Т. Г. Шевченка : Педагогічні науки. – 2010. – Вип. 80. – С. 139 – 142.
6. Зеркина Е. В. Подготовка будущих учителей к превенции девиантного поведения школьников в сфере информационно-коммуникативных технологий : монография / Е. В. Зеркина, Г. Н. Чусавитина. – Магнитогорск : Ма-ГУ, 2008. – 185 с.
7. Інструктивно-методичний лист щодо запобігання негативному впливу інформаційно-комунікативних технологій на формування моральної свідомості учнівської та студентської молоді ? [Електронний ресурс] / Режим доступа:http://sites.znu.edu.ua/liberal_edu/anonsy/Instruktivno_metodichij_list.doc.
8. Справочник по детской безопасности в Интернете : [Электронный ресурс] /Режим доступа: <http://www.google.ru/intl/ru/goodtoknow/familysafety/>
9. Найденнова Л. Кибер-буллинг: опасное виртуальное «быкование» / Л. Найденнова [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/cyber-bullying.htm???history=8&sample=4&ref=0>; Литовченко И. В. Дети в интернете: как научить безопасности в виртуальном мире / И. В. Литовченко, С. Д. Максименко, С. И. Болтвец, М. -Л. А. Чепя, Н. М. Бугаева. – К.: Издательство ООО «Издательский Дом» «Аванпост-Прим», 2010. – 48 с.
10. Дмитренко Н. Є. Соціально-психологічна корекція поведінки підлітків, які займаються віртуальним хуліганством / Н. Є. Дмитренко // Зб. наук. пр. Хмельницьк. ін-ту соціальних технологій. – 2011. – № 4. – С. 32 – 36.